

Geloof in de politiek

J.A.A. van Doorn

J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, Band I: *Herkomst en groei (tot 1963)*. Nijmegen 1995.

H.J. van de Streek (vz.), H.-M. Th.D. ten Napel en R.S. Zwart (red.), *Christelijke politiek en democratie*. Den Haag 1995.

R.S. Zwart, *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*. Kampen 1996.

Eerlijk gezegd heb ik me wel eens afgevraagd of er verband bestaat tussen het afebbend tij van onze politieke partijen en de nog steeds stijgende vloed van publikaties over hun geschiedenis.

Maar als er een relatie is, dan is het geen overtuigende. De sociaal-democratie kent vanouds een bloeiende historiografie, en de christelijke partijen hebben hun geschiedenis al evenzeer royaal geboekstaafd. En al zijn de liberalen altijd minder actief geweest, juist in de laatste tijd, nu het hen voor de wind gaat, zijn ze met een inhaalslag bezig.

Hoe het zij, feit is dat de geschiedbeoefening in het confessionele kamp in korte tijd een reeks belangwekkende studies heeft opgeleverd. Zo zijn er over het CDA diverse baanbrekende bundels verschenen en zijn zowel Romme als Beel met een volumineuze biografie vereerd.¹ De drie studies die in onderstaande verzamelbespreking aan de orde komen, zijn niet meer dan een vrij toevallige keuze uit de voortgaande stroom van historische en politicologische publikaties over de Nederlandse confessionelen en hun politiek.

I

Hoewel in allerlei opzichten verschillend, komen deze studies met elkaar overeen in zoverre ze alle drie de indruk wekken te berichten uit een verre en vreemde wereld. Alles, vanaf de overmoedige politieke ambities en de rotsvaste ideologische overtuigingen tot en met de galmende retoriek, doet wonderlijk en bijna bizar aan.

En toch ligt het allemaal niet meer dan enkele decennia achter ons, en wie ouder is heeft het persoonlijk meegeemaakt.

Zelfs wie, zoals ik, van jongs af aan vertrouwd is gemaakt met de sfeer en traditie van het katholieke volksdeel, valt het op hoe ver men destijds in confessionele kring verwijderd was van het nuchtere en pragmatische dat democratische politiek toch eigen is. Wat in deze geschriften te berde wordt gebracht, doet vreemder aan dan wat een halve eeuw eerder door een Treub of een Troelstra werd geponeerd; die zijn 'moderner' en in ieder geval beter te volgen, ook als men het inhoudelijk met hun standpunten niet eens is.

Historici die dit verleden tot leven willen brengen, hebben het dan ook niet gemakkelijk. Ze moeten vat krijgen op en begrip wekken voor een tijdperk dat naar onze hedendaagse maatstaven definitief verleden tijd is; ze moeten bovendien recht doen aan degenen die destijds de toon aangaven en door hun tijdgenoten gezien werden als politiek prominent of intellectueel superieur, terwijl wij dat moeilijk meer kunnen navoelen.

We neigen er dan ook onwillekeurig toe van de historicus te vragen ons te laten zien of, en zo ja in hoeverre, de goegemeente geloof schonk aan wat door de voormannen werd verkondigd. We zouden graag willen weten hoe ver hun invloed reikte en hoe hun boodschap werd ontvangen en geïnterpreteerd.

Concreet: als we veel van wat KVP-leider Romme te berde bracht momenteel ervaren als tomeloos gezwets, hoe onderging de geestdriftig applaudiserende achterban dat eigenlijk? Voelde men zich als medegelovigen geraakt door de apostolische ijver die Romme aan de dag legde? Reageerde men als deelhebber in dezelfde subcultuur gedachteloos op de stroom van vertrouwde clichés? Of liet men de leeuw mooi brullen maar dacht men er het zijne van, vooral na afloop, onder het genot van koffie en sigaren?

Het zijn geen vragen die Bornewasser bezighouden. Om bij het voorbeeld te blijven: slechts op één plaats, uiterst terloops, meldt hij dat de man in de straat Rom-

me vooral zag als 'de handige vent' of 'de goocheme bliksem' (p. 371). Was dat misschien realistischer dan het onbegrijpelijk grote ontzag dat zijn partijgenoten voor hem hadden? Gaat Bornewasser zelf niet te snel met die partijgenoten mee als hij Romme 'charismatisch' noemt, zelfs 'het type van de charismatische leider'? (p. 178, 240).

Al lezend ben ik mij gaan afvragen of Bornewasser wel voldoende afstand heeft gehouden tot de stof. Hij zelf heeft zijn studie 'een echt Rooms boek' genoemd: 'De wit-geligheid driipt ervan af'.² Zó heb ik het niet ervaren, maar het is juist dat hij over personen schrijft als een sympathiserend geestverwant, een intimus bijna: mild en begrijpend, zelden ironisch en nooit echt scherp. Alle KVP'ers van naam die hij typeert, verschijnen bij hem als integere, bekwame en vaak prettige mensen: Beel, De Quay, Stokman, Luns, Schmelzer, zelfs brekebeen De Kort. Alleen Romme wordt met wat meer nuances getekend, maar over het geheel blijft de beoordeling van zijn persoon en werk vriendelijk en voorzichtig.

Ook van zijn werk, van zijn opvattingen en initiatieven. Zijn geschriften uit 1935, 1937 en 1945, schreef ik elders, geven bij elkaar sterk de indruk dat de auteur het liefst naar 1813 zou willen terugkeren: een autoritair koningschap en een parlement op basis van 'standen' en 'corporatiën' was wat hij voorstond.³ In 1945 wens- te hij een nieuw eerste artikel in de Grondwet, met onder meer deze tekst: 'Het Koninkrijk der Nederlanden erkent God als zijn eerste Oorzaak en laatste Doel en belijdt zijn volkomen afhankelijkheid van zijn Schepper.' Bij de algemene beschouwingen over de rijksbe- groting 1956 was hij er nog steeds mee bezig.⁴

Oorlog en bezetting hadden hem beslist niet tot nieuwe gedachten gebracht. Veeleer voelde hij zich ge- sterkt in zijn opvattingen aangaande corporatisme en staatkundige hervorming door wat hij na een half jaar Duitse bezetting noemde 'de veranderingen van den tijd'.⁵

Bornewasser heeft de reactionaire kant van Romme niet verheimelijkt. Hij vermeldt dat deze in 1941 als zijn mening uitsprak dat in een toekomstige democratie voor politieke partijen geen belangrijke taak meer was weggelegd. Romme vond een medestander in pater Stokman, die in diezelfde tijd verkondigde dat ook voor vakorganisaties op de duur geen plaats zou zijn. Commentaar van Bornewasser: 'De beide doopheffers van de KVP zijn voor hun doen dan ook ver naar het oude spoor terug moeten gaan om langs de weg van de geleidelijkheid de nieuwe partij mogelijk te maken' (p. 114). Dat is wel heel vriendelijk uitgedrukt.⁶ Dat de KVP in het jaar van de bevrijding – 1945 – uitgerekend

onder leiding van Romme en Stokman werd vlotge- trokken, geeft toch wel te denken; dat Romme vervol- gens als fractievoorzitter zou gaan optreden en Stok- man als 'partij-ideoloog' (p. 3), roept nog meer vragen op, vooral over het democratisch besef van de Neder- landse katholieken. Helaas blijven we met die vragen zitten.

II

De neiging 'van binnenuit' te schrijven en daarbij pas- sende waarderingen uit te spreken, komt ook op andere punten aan het licht. Zo valt het op dat de politieke weerslag van het bisschoppelijk mandement van 1954 nogal luchthartig wordt besproken, met als conclusie dat 'de politieke rel rond het Mandement veel van een storm in een glas water [heeft] gehad' (p. 351).

Zo heeft niet iedereen het beleefd. Ik had in die tijd nogal wat contacten met katholieke leden van de PvdA, onder wie de latere partijvoorzitter J.G.H. Tans, en ik kan getuigen dat zij het bepaald niet zo gemakkelijk op- vatten. De PvdA al evenmin. De historicus Doeko Bos- scher noemde het mandement 'de belangrijkste kwes- tie van de hele periode tussen mei 1954 en juni 1956, toen er opnieuw verkiezingen werden gehouden'.⁷ Meer in het algemeen lijkt Bornewasser de ongerus- theid te onderschatten die de opmars van de katholieken in de Nederlandse politiek destijds in brede kring we- te, niet in de laatste plaats door de schijnbaar onstuitba- re groei naar een demografische meerderheid.⁸

Onbevredigend vind ik ook de behandeling van de Indonesische kwestie. De KVP heeft in de afwikkeling van het conflict een hoofdrol gespeeld. Op alle beslis- sende momenten had men een dikke vinger in de pap: Romme inzake het akkoord van Linggadjati, Beel als Hoge Vertegenwoordiger tijdens de tweede politieke actie en de laatste fase van de gewapende strijd, Luns in de kwestie Nieuw-Guinea, en – nogmaals – Romme gedurende deze hele periode van vijftien jaar dekoloni- satie-ellende. Dan laten we Sassen en De Quay nog maar buiten beschouwing.

Beel, Romme en Luns, alle drie hebben ze fatale be- oordelingsfouten gemaakt. Ze stonden daarin niet al- leen en er waren bepaald wel verklaringen voor hun fa- len, maar hun verantwoordelijkheid voor het geweld waarmee Nederland à contre-coeur afscheid van Indië heeft genomen, staat buiten kijf.⁹

Wonderbaarlijk genoeg heeft hun reputatie onder hun falen niet geleden. Romme, die jarenlang een poli- tiek had bepleit – en soms in zeer absolute termen – die uiteindelijk volstrekt niet houdbaar bleek, zag kans na toepassing van de nodige retorische trucs *versterkt* uit

de affaire te voorschijn te komen (p. 240). Luns, die als minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-De Quay in de kwestie Nieuw-Guinea de plank misloeg, kreeg na afloop – bij de verkiezingen van 1963 – van de KVP-kiezers vijftigduizend voorkeurstemmen. 'Meer nog dan De Quay buiten de eigenlijke partijpolitiek staand,' schrijft Bornewasser, 'ging de hoofdpersoon in het Nieuw-Guineadrama tot de meest populaire KVP'ers behoren' (p. 530).

Dat Bornewasser het te kort schieten van de KVP inzake het Nederlands-Indonesische conflict slechts vluchtig van een verklaring voorziet, is in het kader van een partijgeschiedenis verdedigbaar, maar de wijze waarop de hoofdverantwoordelijken hun huid weten te redden – jarenlang trouwens – had een diepergravende analyse gevraagd. 'Rommes dominantie' (p. 240 e.v.) zal zeker een belangrijke factor zijn geweest, maar daarmee kan niet worden volstaan. Aan de hand van de onthutsende geschiedenis van het Indonesiëdrama had de gebrekkige democratie van de KVP blootgelegd kunnen worden.

En het gebrek aan menselijk mededogen bij deze voortdurend aan God en Paus refererende politici. Heeft Romme, toen hij zo handig de dans ontsprong, ook emotioneel stilgestaan bij het lot van de duizenden Nederlandse en de tienduizenden Indonesische militairen die mede als gevolg van zijn incompetentie het leven lieten?

Van Beel wordt gezegd dat hij aan het einde van zijn leven inderdaad werd bezocht door de spoken van het verleden, maar alleen door de herinnering aan het lot van Nederlandse soldaten. Van de Indonesische slachtoffers, bekende hij, had hij zich nooit een voorstelling kunnen maken.¹⁰ Wonderlijk, want uit de militaire rapporten die hij zich zal hebben laten voorleggen, wist hij nauwkeurig hoe schrikbarend hoog de verliezen aan Indonesische zijde waren als gevolg van de door hem bevolen tweede politieke actie en de daaropvolgende uitzichtloze strijd. Als Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon nam hij het corrupte jargon van het koloniale leger kritiekloos over. In zijn aankondiging van de tweede actie belooft hij 'met alle ter beschikking staande politieke en militaire middelen onverpoosd de terroristenbenden (te zullen) achtervolgen'. Een goed half jaar later waren er 50.000 'terroristen' gedood, ten koste van bijna 1200 gesneuvelden aan Nederlandse zijde.¹¹

Begin mei 1949, toen Beel begreep dat het spel verloren was en de regering op soevereiniteitsoverdracht aan de Indonesische republiek aanstuurde, trad hij af, nog steeds niet overtuigd. In brieven die hij met Romme wisselde, klaagde hij bitter over de halfslachtigheid, innerlijke verdeeldheid en besluiteloosheid van

Den Haag: 'In politieke zin is het in ons land belabberd.'¹² Zo min als Romme had hij iets geleerd.

Bornewasser karakteriseert Beel als een 'bescheiden' en 'evenwichtig' man, 'nuchter en zakelijk van aard, behoedzaam en zorgvuldig' (p. 171). Hoe valt dat te rijmen met de bereidheid van Beel, in 1942 gemeentebestuurder te Eindhoven, in 1948, zonder enig benul van Indië en van buitenlandse politiek, op te treden als landvoogd van de archipel en daarmee een taak op zich te nemen die zelfs een briljante insider als Van Mook niet tot een goed einde had weten te brengen? En hoe valt het te verklaren dat hij in die functie tot militaire actie besloot, de Indonesische republiek wilde vernietigen en ten slotte, tegen Den Haag en de halve wereld in, de harde lijn wilde doorzetten, om zich ná het debâcle te beklagen over het ondankbare vaderland? Kan iemand die 'bescheiden' en 'behoedzaam' van aard is, zo snel en zo ver in een dodelijk moeras verdwalen?

De kritische toonzetting van het bovenstaande moet geen misverstand wekken. Bornewasser heeft een belangrijk boek geschreven, helder en evenwichtig, vol details en om die reden hoogst informatief. De achttien jaar KVP die hij in dit eerste van twee delen behandelt, worden voorafgegaan door 150 bladzijden 'voorgeschiedenis', zich uitstrekkend van de eerste tekenen van politieke partijvorming onder de Nederlandse katholieken tot en met de ondergang van de Rooms-Katholieke Staatspartij tijdens de Duitse bezetting, een bondig overzicht dat tempo heeft.

Bornewasser heeft het anekdotische bewust gemeden, naar mijn smaak iets te veel. Ik word daarin gesterkt door een van de weinige kleurrijke voorvallen die hij vermeldt. Op het zevende partijcongres, in 1957, kregen de duizenden deelnemers op de laatste plenaire zitting 'een bij uitstek klerikaal attribuut, een dikke sigaar, aangeboden. Gevolg was dat Romme, zelf overigens een verwoed sigarenroker, zijn rede in nevelen gehuld moest uitspreken' (p. 449).

En de socioloog in mij kan het alleen maar betreuren dat de scherppinnige observaties die Bornewasser van tijd tot tijd doet, geen uitwerking krijgen en al helemaal niet gebruikt worden om er de stof omheen te groeperen. Ik denk aan zijn typering van het Nederlandse katholicisme: 'moraliserend, overmatig consciëntieus, paternalistisch en vervuld van apostolaatsdrang bij een beperkte politieke en culturele horizon' (p. 229); aan het herhaaldelijk door hem opgemerkte feit dat van alle partijen de katholieke de grootste spreiding over de diverse maatschappelijke groepen en beroepscategorieën heeft gekend (p. 62, 64, 155 e.v., 208); aan de observatie, met cijfers onderbouwd, dat de voortgezette goede

resultaten van de KVP bij verkiezingen slechts schijnbaar op stabiliteit wezen, omdat ze geen gelijke tred hielden met de groei van het katholieke volksdeel (p. 380, 473, 603 e.v.). Ten slotte: wie interesse heeft voor wisselende relaties tussen de kerk, de partij en de katholieke maatschappelijke organisaties, zal merken dat daaraan met onderbrekingen keer op keer aandacht wordt gegeven. Het is een onderwerp dat in sommige opzichten frappante overeenkomst vertoont met de avonturen van de Rode Familie in sociaal-democratische kring.

III

De boeken van Bornewasser en Zwart overlappen elkaar maar zeer ten dele, zowel naar onderwerp als naar tijdperiode. Zwart behandelt naast de katholieke de gereformeerde politieke doctrine en hij trekt de lijn bovendien door tot de vorming van het CDA, een thema dat bij Bornewasser pas in zijn tweede deel aan de orde zal komen.

Van meer belang is een ander verschil: Bornewasser schrijft partijgeschiedenis en legt de nadruk bijgevolg op de rol van de partijpolitici; Zwart brengt *Ideengeschichte* en concentreert zich dus op het werk van de partij-ideologen. Waar de auteurs dezelfde materie behandelen, is hun invalshoek sterk verschillend. Schematisch uitgedrukt ziet Bornewasser de ideologie als een bijverschijnsel van de groei naar een volwassen partij (zie bij voorbeeld p. 85 e.v.), terwijl Zwart uit de ideologische factor de praktisch-politieke ontwikkelingen probeert te begrijpen, zoals de aanvankelijk autonome positie van de diverse confessionele partijen en, na verzwakking van de contrasterende doctrines, de wording van een christen-democratische beweging.

Het verschil in benadering kan het best aan de hand van een voorbeeld worden gedemonstreerd. In de eerste helft van de jaren vijftig – in de tijd van het bisschoppelijk mandement, maar daar los van – ontwikkelt de KVP een opmerkelijk militantisme. Bornewasser spreekt in dat verband van 'strijdbare beklemtoning van de identiteit', 'herwonnen vertrouwen', en van een 'offensief' en een partij 'in slagorde'; zelfs ontsnapt hem de term 'haviken-mentaliteit' (p. 307-328). De politiek van 'rechristianisering' die destijds, vooral bij monde van Romme werd nagestreefd, paste naadloos in dit klimaat.

Sociologen zoals Van Heek, W. Goddijn en ikzelf discussieerden destijds over de vraag of de verzuiling in katholieke kring niet moest worden begrepen als het scheppen van een veilige basis van waaruit verdere expansie kon worden ondernomen. Zwart, die hiervan

melding maakt, stelt terecht dat de expansiethese nadien op de achtergrond zou raken; ze was slechts korte tijd actueel geweest. Hij is het daarmee niet eens. Naar zijn mening speelde het expansionisme een centrale rol bij de oprichting van de katholieke partij, ook in andere landen, wat begrijpelijk wordt door het uit Rome afkomstige expansiestreven in de beschouwing te betrekken. Met deze stelling keert hij zich onder meer tegen Bornewasser, die al in een eerdere publikatie de historische beperktheid van het katholieke expansionisme had beklemtoond (Zwart, p. 40-42).

Iets soortgelijks doet zich voor bij de behandeling van de vanouds moeizame relatie tussen de katholieke leer en de democratische idee. Bornewasser blijft dicht bij de feiten. Hoewel hij niets verhuult, kan hij de kwestie die in de Nederlandse verhoudingen van academisch belang is gebleven, vrijwel laten rusten. Zwart daarentegen, die zijn vertrekpunt kiest in de thomistische filosofie en grote waarde hecht aan pauselijke uitspraken, benadert de Nederlandse werkelijkheid steeds via de ontwikkelingen in Rome. In de bundel over christelijke politiek en democratie, onder redactie van Van de Streek en anderen, gaat hij daarop nog eens afzonderlijk in, waarbij echter opvalt dat de praktische betekenis voor de Nederlandse politiek zeer beperkt blijkt te zijn.

Uit de inleiding tot de bundel blijkt dat de redacteurs deze spanning tussen theorie en praktijk ook meer in het algemeen hebben opgemerkt. Terwijl bij voorbeeld Sap in een ietwat apologetisch getoonzet artikel het calvinisme karakteriseert als een 'oefenschool voor democratie', bespreekt Van Spanning in een ander artikel de neiging tot theocratie in protestantse kring, met name vertegenwoordigd in de Christelijk-Historische Unie en kleinere christelijke partijen. Uit de bijdrage van Van de Streek komt naar voren dat het vrouwenkiesrecht uiteindelijk in 1916 door CHU en katholieken wordt aangenomen, maar dat de Anti-Revolutionaire Partij, in ander opzicht democratischer dan de beide andere partijen, principieel afwijzend blijft (zie vooral p. 14).

Veel samenhang zit er in de bundel niet. De bijdragen moeten op eigen merites worden beoordeeld. Belangwekkend is het stuk van P.M. Luykx, waarin aan de hand van recent onderzoek vrij ingrijpende correcties worden aangebracht op het beeld van een min of meer nauwe relatie tussen katholicisme en fascisme in Nederland. Niet vrij van ironie is de constatering dat juist de veel gehoorde volgzaamheid van de katholieken bescherming bood tegen de totalitaire verleiding. Naarmate men zich sterker kante tegen de 'hokjesgeest' van de verzuiling – zoals onder liberalen en vrijzinnig hervormden nogal eens voorkwam – neigde men er eerder toe iets in de NSB te zien.

Uitstekend is het artikel van T.A.M. Salemink over het corporatisme-debat dat in de jaren 1932 tot 1960 in Nederlandse katholieke kring werd gevoerd. Hij laat zien dat deze discussie typisch Nederlandse trekken vertoonde, waarbij men op grond van de katholieke leer over de organische maatschappij stelling nam zowel tegen het linkse (socialistische) als het rechtse (fascistische) staatscorporatisme. Men hield principieel afstand tot de staat.

Wie over deze maatschappijleer, gebaseerd op de neothomistische filosofie, meer wil weten, kan terecht bij Zwart, die tevens een goed overzicht geeft van de gelijktijdig ontwikkelde neocalvinistische doctrine die in antirevolutionaire kring gezag kreeg. De lezer krijgt bovendien een goed inzicht in de politieke problemen die in de jaren zestig ontstonden, toen de confessionele partijen hun ideologisch fundament kwijtraakten en op zoek gingen naar nieuwe bindende principes. Zo gezien was het CDA een vlucht naar voren.

IV

Ik heb de drie publikaties met plezier gelezen, er een en ander uit geleerd, maar al bij al toch te weinig om enthousiast te worden. Het meeste van wat hier wordt geboden was in grote lijnen al wel bekend, maar het wordt nog eens op een rij gezet, wat completer en preciezer, echter zonder verrassingen.

Misschien kan enige afstand tot de stof – door het kiezen van een ruimer interpretatiekader – wél iets verrassends opleveren. Daartoe is het nodig buiten het strikt confessionele thema te treden.

Het boek van Zwart geeft de eerste aanknopingspunten. De christelijke ideologieën komen naar zijn mening met die van de socialisten en liberalen overeen in zoverre de aanhangers overtuigd zijn van de superioriteit van de eigen doctrine. Alleen de rechtvaardigingsgrond verschilt: terwijl voor de christelijke ideeën een bovenmenselijke status wordt geclaimd, schrijven de anderen hun ideologieën een wetenschappelijke status toe (p. 16).

Volgens gaat Zwart na (in zijn boek en in zijn bijdrage aan de bundel *Van de Streek*) waarom en op welke wijze de christelijke ideeën tot politiek bruikbare ideologieën werden omgesmeed. In het katholieke kamp nam in het laatste kwart van de negentiende eeuw paus Leo XIII het initiatief. Anders dan zijn voorgangers, die zich van de maatschappij hadden afgewend, erkende hij dat de door de kerk gewenste vestiging van christelijke staten vooral nog illusoir moest worden genoemd. Om niet buiten spel te blijven staan, riep hij de gelovigen daarom op actief in de politiek te partici-

peren en in de gegeven omstandigheden te proberen elementen van de christelijke staat te verwezenlijken. Daartoe werd op basis van de filosofie van Thomas van Aquino een samenhangende maatschappijleer ontwikkeld, die geloof en wetenschap verzoende. Na een aarzelende start vond deze neothomistische ideologie in Nederland veel bijval, vooral in het interbellum.

De Nederlandse gereformeerden worstelden met overeenkomstige vragen: hoe vanuit reformatische overtuiging actief te zijn in de moderne politiek en hoe te oordelen over de staat zolang een theocratie onhaalbaar is. Abraham Kuypers, tijdgenoot van Leo XIII vond de oplossing door uit de bijbelse geboden een systeem van gereformeerde beginselen af te leiden en door het ontwerpen van een organische maatschappijvisie die de 'paganistische' staat zoveel mogelijk op afstand hield. In de jaren dertig kreeg deze neocalvinistische ideologie een filosofische bovenbouw in de vorm van de wijsbegeerte der wetsidee, qua functie door Zwart terecht met het neothomisme vergeleken (p. 118).

Merkwaardig genoeg vond in diezelfde decennia in de socialistische beweging een soortgelijke omslag plaats. In plaats van te wachten op de komende ondergang van het kapitalisme – overeenkomstig het marxistische determinisme – traden rond 1900 twee revisionisten in de openbaarheid, Bernstein en Lenin, die op volstrekt verschillende manier uit de deterministische wereldbeschouwing een praktisch politiek program trachtten te maken.¹³

Het revisionisme van Eduard Bernstein biedt het meest frappante vergelijkingsmateriaal. Evenals de christelijke ideologen hun geloofsgenoten oproegen in de gegeven niet-christelijke maatschappij te doen wat hun hand te doen vond, zo gaf Bernstein de socialisten de opdracht in de kapitalistische maatschappij te woekeren met socialistisch geïnspireerde initiatieven. Hij liet Marx niet los, maar formuleerde wél, naast het neothomisme en het neocalvinisme, een neomarxisme.

Niet alleen de revisie rond 1900, ook de ondergang van het ideologisch denken na 1950 biedt vergelijkingsmogelijkheden. Wat uit de hier besproken publikaties over confessionele politiek glashelder naar voren komt, is de groeiende twijfel aan de zo lang onomstreden geachte christelijke doctrines. Zoals vooral Zwart laat zien, werden zowel de katholieken als de antirevolutionairen in de tweede helft van de jaren vijftig van wetenden tot zoekenden, een plotselinge en eigenlijk nergens enigszins overtuigend verklaarde omslag in het ideologische klimaat.

Opnieuw: met de sociaal-democraten ging het in diezelfde jaren niet anders. Den Uyl, die destijds toch tot de bevlogen jongeren viel te rekenen, schreef in

1956 dat er sprake was van een 'verzakelijking van het socialisme', een 'bevrijd aanknopen bij Angelsaksisch empirisme'. In hetzelfde stuk maakt hij melding van 'de hartgrondige afkeer van alles wat naar ideologie zweemt in de zin van een fraseologische bovenbouw'.¹⁴ De historicus Bosscher bevestigt het beeld, zij het minder positief verwoord: rond 1960 begon de PvdA een 'stuurloze indruk' te maken; er was een 'eclips van een bindend maatschappelijk ideaal'. Er was sprake van 'geestelijke vergrijzing'.¹⁵

Deze drievoudige malaise, van binnenuit ervaren en niet van buitenaf geforceerd, weersprekt de these van de historicus Righart als zouden 'de eindeloze jaren zestig' begrepen moeten worden als resultaat van een generatieconflict.¹⁶ Veeleer was er destijds sprake van parallelle veranderingen in de oude én de jonge generatie. Zoals Duyvendak het heeft uitgedrukt: in plaats van een competitief dient een complementair model te worden gehanteerd.¹⁷

Daarom sprak Helmuth Schelsky in 1957 dus van *Die skeptische Generation* en Daniel Bell, veel sterker generaliserend, in 1961 van *The end of ideology*, met als ondertitel: *On the exhaustion of political ideas in the fifties*. Beiden is nadien tegengeworpen dat ze de uitbarsting van links-ideologische euforie in de jaren zestig kennelijk niet hadden voorzien. Moet er dus – wat Nederland betreft – onderscheid worden gemaakt tussen matheid in confessionele en militantisme in socialistische kring?

Zo leek het beeld inderdaad in de jaren zeventig. Inmiddels weten we dat ook dit militantisme een ideologisch strouw is gebleken, zodat nu kan worden vastgesteld dat het einde van de ideologieën voor alle drie de stromingen geldt.

Maar alle drie hebben ze, op enig moment, een laatste poging ondernomen om de oude zekerheden veilig te stellen. De katholieken gingen voorop, met hun politieke offensief in het midden van de jaren vijftig, gericht op 'rechristianisering' van Nederland, ondersteund door het mandement van de bisschoppen. Het heeft niet geholpen. Tien jaar later begon de KVP weg te glijden om uiteindelijk te belanden in de armen van het CDA.

De antirevolutionairen raakten in de jaren zestig al evenzeer in verwarring. Overeenkomstig hun traditie werden ze echter niet door kerkelijke leidslieden tot de orde geroepen, maar zochten ze – in ieder geval een bevlogen minderheid – hun toevlucht in een vorm van evangelisch geïnspireerd sociaal-radicalisme: de 'grondslagendiscussie' van Willem Aantjes in de late jaren zeventig. Maar Aantjes redde het niet en ook de mannenbroeders gingen richting CDA.

De Nederlandse sociaal-democraten, in de jaren

zestig en zeventig op zoek naar hun wortels, kwamen voorspelbaar uit bij de bijbel van het socialisme, het Woord van Marx. Maar evenals in het geval van de confessionelen moet bij Nieuw Links gewaarschuwd worden tegen de suggestie dat het een jonge generatie-in-opstand betrof: het draagvlak was breder en bovendien hield de vermoeide elite de deur wijd open voor de aanstormende rebellen.¹⁸

Rooms, gereformeerd en socialistisch: tot driemaal toe verhief een stervende zich met een laatste krachtsinspanning uit de kussens, met koortsachtig schitterende ogen, om er daarna uitgeput in terug te zinken.

V

Mogelijk is met het bovenstaande de blik wat verruimd, maar het raadsel is alleen maar vergroot. Hoe moet immers worden verklaard dat in alle drie de stromingen de centrale ideologie, die vele jaren was gekoesterd, zo compleet werd opgegeven?

Zoals Zwart laat zien (p. 163 e.v.) wordt de oplossing van het raadsel in vele richtingen gezocht en worden er naast tal van interne ook allerlei externe, algemeen-maatschappelijke, factoren aangedragen. Voegt men er de ontmanteling van de sociaal-democratie bij, dan lijkt een algemene verklaring al helemaal illusoir geworden.

Tenzij – en hoewel ik onvoldoende ben gekwalificeerd om mij in de discussie te mengen, zou dát mijn suggestie zijn – tenzij men de vraag radicaal omdraait door te veronderstellen dat de politieke functie van ideologieën dermate is overschat dat niet het verdwijnen maar het verschijnen van ideologisering een verklaring behoeft.

Keren we terug naar het laatste kwart van de vorige eeuw en gaan we na hoe ideologieën destijds tot stand kwamen. Het valt dan op dat in alle drie de genoemde stromingen – katholieken, gereformeerden en socialisten – op zeer doelgerichte en instrumentele wijze gewerkt werd aan het ontwerpen van een politiek bruikbare doctrine. Paus Leo XIII nam het thomisme als inspiratiebron en modelleerde het overeenkomstig de eisen van de moderne tijd; Kuyper systematiseerde het gereformeerde erfgoed ten dienste van partijpolitiek; de sociaal-democraten discussieerden nagenoeg zonder ophouden over de mate van actualisering van de ideeën van Marx c.s. Het ging, met andere woorden, in alle drie de gevallen om een zeer artificiële, in ieder geval een strikt intellectuele bezigheid, te weten de constructie van een doelmatige politieke doctrine met behulp van beschikbaar en vervolgens geschikt gemaakt bouw materiaal.

Het ligt voor de hand dat heel wat intellectuelen in de verdere uitwerking en verbreiding van deze doctrine een levensvervulling hebben gezien en gevonden. Het ondoorzichtige spel dat politiek heet, kreeg er immers orde en samenhang door; het werd mogelijk een koers uit te zetten en zelfs de contouren van de toekomstige maatschappij te schetsen. En niet in de laatste plaats: door zich op deze wijze dienstbaar te maken aan de zaak van een partij konden intellectuelen zowel status als respect verwerven.

De vraag is echter of deze ideologische abstracties, tot in finesses uitgewerkt, de praktische politiek werkelijk ingrijpend hebben beïnvloed. Sterker: of de intellectuele hoogstandjes wel spoorden met de dagelijkse realiteit, zoals beloofd door de goegemeente. Wat moest de gemiddelde katholiek met de 'beroepsstanden' en 'corporatiën' waarmee zijn voormannen dweepten? Hoe diende de gemiddelde socialist te reageren op het appèl van de leiding de klassenstrijd te voeren en het imperialisme te verwerpen? Wat moest men aan met al die omvangrijke moraal-theologische monografieën en socialistische planpublicaties?

In 1951 verscheen *De weg naar vrijheid*, door de PvdA met trots aangeprezen als het uitvoerigste en compleetste planrapport ooit door de Nederlandse sociaal-democratie tot stand gebracht. Jaap Burger, die destijds voorzitter was van de PvdA-Tweede-Kamerfractie, werd decennia later gevraagd wat hij ervan had gevonden. Hij zei na enig nadenken: 'Ik vond het een dik boek.'¹⁹

Niet het afwerpen van deze ideologische bagage vraagt om een verklaring, maar de lange tijd dat men ermee bleef rondzeulen. Het moet te maken hebben gehad met het bestaan van een vast geloof in het nut van filosofische en wetenschappelijke systeembouw.

Halverwege deze eeuw was dat geloof sterk geslonken. De eerder vermelde korte heropleving in de drie kampen had dan ook weinig met echt ideologische herbezinning te maken. Het herkersteningsoffensief was een (oud) stokpaard van Romme en het bisschoppelijk mandement was vooral een machtswoord, een poging tot disciplineren. Aantjes' befaamde 'Bergrede' was een evangelisch appèl. Nieuw Links vertegenwoordigde niet een ideologische vernieuwing, maar vormde primair een provoceren van de PvdA-elite. Pas daarna zouden vele studenten 'in Marx gaan', een florerend academisch bedrijf vestigend dat in de PvdA echter nauwelijks werd opgemerkt.

Keren we nog eenmaal terug naar Bornewasser en Zwart. Ik vind de laatste boeiender, maar na het bovenstaande besef ik dan te reageren als een intellectueel,

niet als een politiek geïnteresseerde. Bornewasser laat zien dat partijpolitiek niet aan denkers toebehoort maar aan doeners. Over doeners gaat, terecht, zijn boek.

Noten

1. Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*, Den Haag 1991. Kees van Kersbergen, Paul Lucardie en Hans Martien ten Napel (red.), *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Amsterdam 1993. J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946*, Utrecht 1991. Lambert J. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning: biografie 1902-1977*, Den Haag 1995.

2. Wim Berkelaar en Albert van der Zeijden, interview J.A. Bornewasser, in *Historisch Nieuwsblad*, IV (dec. 1995), p. 6 e.v.

3. Zie mijn recensie van Bosmans' biografie in *HP/De Tijd* van 11 oktober 1991.

4. Zie *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 10 oktober 1955; 'De erkenning van God in de Grondwet.'

5. C.P.M. Romme, *Nederlandsche sociale politiek*, Hilversum 1940, p. 124; zie ook p. 115, 126 en 51 e.v. Het boekje beleefde drie drukken en werd in 1942 door de Duitse bezetter verboden.

6. Dit milde oordeel verklaart het feit dat de auteur zich kennelijk zeer onaangenaam getroffen voelt als de PvdA tien jaar later, in het heetst van de verkiezingsstrijd, terugrijpt op een van Rommes meest reactionaire publicaties. Bornewasser, p. 376 e.v.

7. Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*, Amsterdam 1994, p. 187.

8. Zie vooral F. van Heek, *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*, Leiden 1954.

9. Jan Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, Baarn 1983.

10. Giebels, *Beel*, *passim*.

11. P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950*, Den Haag 1991, p. 259, 261 e.v.

12. Bank, *aldaar*, p. 445.

13. Bart Tromp, 'Eduard Bernstein en het revisionisme', in: Eduard Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak van de sociaal-democratie*, Amsterdam 1981, p. 7.

14. J.M. den Uyl, 'Theorie en beweging' (1956), in: *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, Amsterdam 1978, p. 40.

15. Brinkman, De Keizer en Van Rossem, *aldaar*, p. 200, 205.

16. Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, Amsterdam/Antwerpen 1995.

17. Jan Willem Duyvendak, recensie Righart, *Eindeloze jaren zestig*, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, XXII (1996), p. 744 e.v.

18. Brinkman, De Keizer en Van Rossem, *aldaar*, p. 230.

19. *Ibidem*, p. 181.